

БОЯН ПЕНЕВ И НЕГОВИЯТ ДНЕВНИК*

Георги Цанев

И неговите интимни писма и спомени — би могъл да добави някой. Но това е излишно. Ще говоря за всичко като за дневник. Защото и трите тия жанра имат еднаква форма и съдържание от един и същи характер: навсякъде се изразяват съкровени вълнения на автора, лично отношение към хора и събития, разкрива се неговият вътрешен свят — оглежда се неговият духовен образ. Има случаи, когато отбелязаното в дневника намираме после в някое писмо, а още по-често се срещат записи в чисто епистолярна форма. Убеден съм, че много от писмата му до Дора Габе например са били най-напред записани в дневника му. Спомените за Пенчо Славейков, д-р Кръстев, П. К. Яворов, Иван Вазов се състоят от отделни откъси, нахвърляни в различни времена върху листчета с дата на срещата или на момента, в който е споменен и записан известен факт. Оттук и повторенията, в които едни и същи факти се доизясняват на различни дати. Така че основен, най-важен е дневникът — и по форма, и по съдържание писмата и спомените само го допълват — той ги поглъща. През всичкото време, когато четем написаното за Вазов, Славейков, Яворов, Кръстев с характерното означение ден, месец, година, ние получаваме впечатление, че имаме работа с дневник.

Дневникът на Боян Пенев представя извънредно интересен, преди всичко идейно-психологически документ — пред нас е автор, който разкрива себе си откъм най-потайните кътчета на своята душевност. Един нов Боян Пенев, непознат за ония, които са го гледали отдалеч, които са чели само неговите книги и статии или са слушали лекциите му в университета. Не бих казал съвсем друг, противоположен на професора и литературния критик. Основните черти на неговия образ, изразени в литературно-критическите му творби и историко-литературни изследвания — ярко изявена индивидуалност, субективизъм, индивидуализъм, подчертана нравствена воля, борчески temperament, висок критерий за обществените деяния на хората и за художествените постижения на писателите — всичко това откриваме и в дневника. И на неговите страници — нещо съвсем естествено — присъствува литераторът. Дори заема централно място и застанал на характерните за него позиции на естетическия максимализъм, изрича своите строги присъди. Но в дневника има и нещо повече — тук е и човекът. Човекът Боян Пенев със своите интимни душевни вълнения, със сърдечните си увлечения, с житейските си връзки, с философските си разсъждения и мистични настроения, със своето отношение към света, живота и природата, към жената и любовта, към музиката и другите изкуства, към войните и съвременното общество и пр.

* Предговор към приготвената за печат книга на Б о я н П е н е в — Дневник, Спомени.

Изглежда, че дневникът за него е бил насъщна нужда. Сложна, богато-дарена натура, с артистични предразположения, с интелект, склонен към преценка на нещата, с постоянно напрегнат критически нерв и нравствена воля, която го подбужда към активно реагиране на всичко, засягащо го по-сериозно — той чувства необходимост да поверява на белите листове своите преживявания — главно емоциите и мислите, които буди у него окръжаващата го среда или тайната на битието изобщо. В дневника неговата волева натура отреагирва онова, което му поднасят човешкият свят, животът, природата, литературата и другите изкуства. Разбира се, той не отбелязва всичко. Както навсякъде — и тук той отбира. Негов ръководител е усетът му за значителното. Така ние днес притежаваме един богат извор не само за интимните въълнения на автора, но и за важни моменти от неговия живот — каквито са научните му пътувания из чуждите страни. И още дневникът на Боян Пенев свидетелства за известни черти от литературния и обществения живот, пречупени през погледа на една забележителна личност. За съжаление — след като години наред са вече записвани стенографски много наблюдения, случки, срещи с хора, размишления, въълнения — неговото самокритично чувство се намесва: той преглежда щателно своя дневник. Изхвърля, изглежда, всички бележки за имена, факти, събития, като запазва, прелипсани на чисто с обикновено писмо само своите разсъждения и поетически лирични унеси, които, лишени по тоя начин от конкретните възбудители, остават на някои места неясни за читателя. Тези разсъждения и лирически унеси са документ не само за личните преживявания на автора, но и за литературните въздействия, които е изпитал. Това са неща като стихотворения в проза, написани в духа и стила, който имаха произведенията от тоя толкова разпространен тогава жанр. Напомнят много лиричната проза на Тетмайер и Пшибишевски. Даже такава ярко обособена личност като Боян Пенев не е могла да не се поддаде в поетичните си медитации на характерния за времето стил. Той дори превежда редица стихотворения, които му се харесвали, от Гьоте, Новалис, Пол Верлен, Стефан Георге, Словацки и др. — някои буквално, други в мерена реч и с рими. Има и оригинално стихотворение, съчинено по подражание на творба от Каспрович.

Ония части от Дневника, които са останали в стенографски вид, непреглеждани втори път от автора, са богати с повече фактически указания.

Както отбелязах, в Дневника чуваме най-вече гласа на критика Боян Пенев. Той се изказва най-често и най-пространно по въпросите на литературната критика. Много пъти дава и твърде строги преценки за българския писател изобщо или за отделни автори. Но най-много присъди за писатели съдържат спомените. Смело, критически, без да се съобразява с приятелските си връзки, Пенев изтъква отрицателни черти в характера им, особености на творчеството им, които не приема, или ги изобличава в суетност и празни амбиции. Даже за Пенчо Славейков, когото цени твърде високо, той се изказва критически много пъти. И въпреки всичко може би с никого не е бил така близък, както с автора на „Кървава песен“: осем години ги свързва сърдечна, непомрачена от никакви недоразумения дружба. Дружба с откровени, без всякаква скрита мисъл разговори.

Изобщо основна черта на Боян Пенев беше искреността. Можеше да мълчи, но не можеше да не казва, каквото мисли. Той не познаваше двуличие и лъжа в отношенията си към хората. Някаква природна гордост не му позволяваше да прави компромиси със съвестта си при никакви условия и по никакви съображения. Той можеше например да бъде назначен официално в комисия и да откаже да отиде на заседание, ако в нея участвуваше човек, в

чиято добросъвестност не вярваше или на когото липсваше необходимата за случая компетентност. Той се придържаше в думите на апостол Павел, повтаряни и от революционера Ботев: „Не сяду я на совете злых и с злодеями не пребуду, а примкну к невинным и окружу олтар бога моего.“ Намразеше ли няког — той скъсваше решително с него и дори не го поздравяваше при среща. Но когото обикнеше — той можеше да направи за него всичко — всичко, разбира се, в границите на оня етичен и естетически кодекс, който определяше винаги поведението му. Той беше от ония, които силно обичат и силно мразят — но винаги с достатъчно основания. Той беше характер. Той беше личност. В най-пълния психологически смисъл на тия думи. (Белински пишеше някъде, че не всеки човек е и личност.) Не се касае за това, дали е бил прав или неправ. Касае се за една последователна и категорична линия на поведение, диктувана от неговото лично нравствено съзнание.

Аз няма да подлагам на оценъчна проверка отношенията му към тоя или оня писател, нито ще излагам неговите разбирания за критиката и художественото творчество — нещо, което съм направил другаде. Няма да предавам и съдържанието на дневника — читателят сам ще се запознае с него. Интересува ме личността на автора.

Показателно е, че още на първите страници изпъкват черти, характерни за духовния образ на Боян Пенев. Най-важното за 22-годишния автор е човек да запази своята лична свобода, независимостта на своята воля. Истинската, трагичната смърт за личността не е физиологическата смърт, а поробването на волята му, загубването на свободата. И „в стремежа си към красивото, смелото, непостижимото“ човекът „се мъчи да извоюва и запази своята свобода“ (7 август 1904). Няма никакво съмнение, че тук бъдещият критик мисли за стремежите както на човека изобщо, така и на художника на словото. Тежко е да бъдеш роб дори... на любовта. Като вижда, че у нас даровитите писатели са мързеливи и не разработват своя талант, а посредствените са амбициозни и дигат само многословен шум, той прави извод, че „и за едните, и за другите творчеството никога не е било вечно призвание, религиозна изповед, мъчителен стремеж към откровение, към вътрешна хармония и свобода“. Касае се за разкриване на дълбок вътрешен свят, за вмисляне в големите проблеми на битието. Това са високите изисквания към писателя, които доведоха Пенев по-късно до неговия естетически максимализъм. Тук се проявява неговата склонност към философските въпроси, които той — запознат с мистичните увлечения в полската и руската литература — си представяше преди всичко като религиозна изповед (слабост, особено очевидна в статията му от 1921 г. „Основни черти на днешната ни литература“).

Великите поети са говорили талантливо за стремежите на своята душа. Но той е забелязал, че обикновено в живота си те са „вършили безхарактерности“ — тяхната „практическа етика“ не била твърде привлекателна. И той мечтае за художник на словото, у когото понятията „поет“ и „воля“ да не са антитези. Той би искал да има за всеки поет една представа, „в която неразривно се сливат впечатления“ му от „художника и от човека“. И си поставя непосилната задача: „Нека намерим спотаения източник в личната душа, от който еднакво извира творенията на художника и делата на човека“ (3 февруари 1905). Ръководен от тоя принцип, ще го видим после в зрелите му критически и историко-литературни изследвания да търси единството между поетически талант и нравствено съзнание. Често ще твърди, че няма голям поет с дребнава душа.

Издигнат във възвишената сфера на великото изкуство, Боян Пенев не можеше да понася моралната нечистота, нравствената мизерия нито в живота, нито в литературата. Строго обособена, ярка личност, с твърд, безкомпро-

мисен характер, борческа страст, остра категорична мисъл и открито изявена воля, той искаше да върви по свой път. Не току така, а по някакво вътрешно влечение цени той у Алеко „тая нравствена воля, нейното благородство и нейната непоколебимост“. Неслучайно — а по вътрешно сродство — поставя той най-високо като поет Пенчо Славейков, който го е пленил преди всичко със своята мощна индивидуалност и с когото споделя редица литературни страсти и дори пристрастия. Затова и с него е бил най-близък. Според Пенев „това, с което ще живее Славейков, е от чисто индивидуално естество — то е неговата воля, затворена в символите на поезията, неведнъж проявявана в поривите на бореца“. И навсякъде в литературната история той пише с особена жар за волевите и борчески натури. В едно писмо до Дора Габе (9. XI. 1908) той заявява: „Аз обичам пророците — а от тях най-много Давида, защото той е бил в едно и също време арфа и прашка.“

Наистина волята да вървиш по свой път с поривите на борец го увеличаваше понякога в опасните сфери на индивидуализма и крайния субективизъм, но в повечето случаи тя го извеждаше до плодотворни резултати и нови завоевания. Защото означаваше воля да имаш свой поглед за нещата (и това се подчертава на много места в дневника като необходимо качество и за критика, и за поета), да отидеш по-нататък от наследеното, да не приемаш на доверие, без основна проверка, нищо. И още: да откриеш и посочиш творческото, да заклемиш посредственото, бездарното и хитроту, да се бориш с нечистото и вредното.

Тоя волеви човек, поклонник на силните творчески личности, който познаваше и обичаше да цитира Ницше (в библиотеката му има някои преведени на полски Ницшеви книги и пълно немско 11-томно издание на съчиненията му), беше същевременно хуманна, отзивчива и силно емоционална натура, проникната от дълбоко социално съчувствие, способна на нежност и философско-поетични медитации. Недоволен от културата и морала на известни хора, с които се е сблъсквал в живота, той се чувствуваше често самотен и изпадаше в меланхолия и песимизъм. Обземаше го чувство на страшно разочарование и отчаяние. „След няколко дена — пише в Дневника си — е рожденият ми ден. Желал бих да бъде той ден на моята смърт. Тежи ми светът. Аз останах без вяра и без бог. Наоколо ми е пусто. Никой не ме зове и нямам кого да позова. Дали ме е обичал някой някога? Дали съм обичал някого? Сит съм на тоя свят, който ми не носи ни една радост.“ И т. н. — отчаянието завършва с възклик — „Колко е тъжен твоят свят, господи!“ (Прага, 30. IV. 1914). Една поетическа душа, която изтегля докрай, до скъсване жиците на своите настроения. Подир няколко дена — след като е посетил Karlův Týn, при Прага, дето всичко било „тъй романтично“ — той изповядва в чисто романтичен елегичен стил, че приказният край, за който мечтаел от детинство още, бил все тъй далеч и ни една от мечтите му не се била сбъднала. Мечтаел за един тих гроб, над който ще цъфнат „сините цветя“ на неговите мъртви блянове. В такъв размекнат романтик се е превръщал, останал насаме със себе си, тоя човек, изглеждащ затворен и твърд пред чуждите хора. В подобни моменти той се отдаваше на музика или на съзерцание на природата — и двете негова трайна любов след литературата. За увлечението му в музиката е свидетелство неговата книга за Бетховен. На много места в Дневника той говори за музикални произведения и за големи композитори, чиито творби се опитва да интерпретира в слова. В писмо до своя приятелка, като се оплаква от отвратителната среда, в която живее, той признава: „Умирам за музика, мечтаю за снеговете на Рила.“

На страничните хора той правеше впечатление на прекалено сериозен и студен човек, а в същност носеше сърце, способно на топла дружба и сърдеч-

ни отношения. Големите проблеми, които го занимаваха, не пречеа на неговите чисто човешки приятелски връзки и забави. В среда от близки той беше весел, духовит, изобретателен в игрите „на стихове“ или в инсценирането на моменти от опери. Едно от любимите му забавления е било да прави рисунки и карикатури на свои приятели или да рисува пейзажи. Без да бъде художник, той — по думите на художествения критик Никола Мавродинов — имаше „много върно око и чувство за характерното в човешкото лице и тяло“. Една от най-интересните негови карикатури е „Петко Тодоров на идилично столче“, предаваща върно не само външно физиономичното, но характерното и за писателя.

Интимният свят на човека крие винаги тайни страни, неподозирани от чуждите хора. Кой от ония, които познават Боян Пенев от университетската катедра или от критическите му и историко-литературни изследвания, би могъл да допусне, че той е бил крайно сантиментален? А на много места в елегичните моменти на дневника се долавя една силно изявена, прекалена дори сантименталност. Особено там, дето разкрива чувствата си към жени, дето изповядва увлеченията и разочарованията на своето сърце. Сърце — способно на внезапно увлечение и на внезапно разочарование. И в двата случая движено от чисти емоции. И в двата случая готово да пролее чисти сълзи. А може би това е било в стила на епохата. За неговата сантименталност говори в своя дневник Мария Каспрович, съпругата на големия полски поет Ян Каспрович. Пенев е бил приятел и на двамата. Но между него и Маруся Каспрович отношенията са повече от приятелски. През февруари 1924 той им е на гости в тяхната вила Харенда (близо до Поронин). Говорят за Дора Габе и за раздялата на Боян Пенев с нея. Маруся просто обожава Дора Габе. А сега след като е опознала и Боян Пенев, тя не можела да разбере какви причини са могли да ги разделят завинаги. „Две същества така прилични едно на друго. . . Или може би тъкмо тая прилика ви е разделила? . . .“ — пита Маруся. Той завъртял глава: Не си приличаме! О не! Раздели ни собствено разликата в характерите. „И аз забелязах сълзи в очите му“ — пише тя. А той продължил: „Тежко ми е да говоря за това, не ще престана никога да съжалявам, че стана така. Това не ще ме преболи никога.“ И после прибавил: „Може би ме е обичала прекалено много.“ А ето и друг момент от дневника на Мария Каспрович — преди да си замине Боян Пенев от Харенда: „Седяхме на масата и отново той дълго, мълчаливо, болестно гледаше. Отново от тази същата, недостъпна за мене дълбочина приливаха в очите му сълзи.“

Това е той — другият Боян Пенев — не литераторът, не строгият критик и почти педантичен изследовател, не борецът, който отвръща на неприятелите си десет за едно, а сантименталният човек, изправен пред бездната на сърцето. . .

Сигурно така болезнено е изживявал той и другите свои жизнени несгоди. Обществото, в което е живял, го е тровило много пъти. Оттам и тия горчиви и песимистични разсъждения, с които е пълен дневникът му. Но там — в широкия живот на обществото — Пенев умееше да намери достатъчно основания да преодолява моментната меланхолия и песимизъм и да възвърне основното си настроение на оптимист. Не само защото сам беше твърде жизнена натура и носеше силен дух, но и защото беше подкрепян от вярата си в творческия гений на нашия народ и на славянството изобщо. Той живееше с твърдото убеждение, че славянските народи създават литература с по-висок нравствен и хуманистичен патос от западноевропейските народи, от чиито големи поети — Гьоте (кого то често поменава и в дневника си), Шели и др. — разбира се, се възхищаваше. В статията си „Славянски елементи в творчеството на Сенкевича“ той изтъква, че славянските литератури тъкмо със своята морална

страна влияят върху западноевропейските литератури. И наистина, се запита Пенев, кой от представителите на западноевропейската мисъл „се е домогвал тъй мъчително към един мироглед, който да разрешава противоречията и тайните на живота, кой е изнемогвал в своята жажда за висша хармония, кой от тях е преживял мъчителните вътрешни трагедии на един Мицкевич, на един Красински, Толстой, Достоевски, Гогол и толкова други... Светът, който създават те в творенията си, е огрян от безгранична любов към ближния, от съчувствие и състрадание — в тая любов е изворът на техния оптимизъм и на тяхната вяра.“

Като гражданин Боян Пенев имаше прогресивни възгледи и прояви. През ученическите си години в Разград той бил един от основателите на хора „Железни струни“, който в началото в същност бил прикрит социалистически кръжок в гимназията. Както свидетелствува брат му Никола Пенев — виден работнически деец и член на ЦК на БКП (от 1919 до 1923) — той от младини до самата си смърт бил съчувственик на партията на тесните социалисти, а после и на Комунистическата партия и в изборите гласувал за нея. В неговата квартира (една голяма къща на ъгъла до паметника на Левски, дето той живееше сам) се кри 3—4 дена през 1925 или началото на 1926 г. един нелегален комунист. Прогресивните му убеждения са особено ясно отразени в неговия дневник. В него — след подписването на Букурещкия договор, чиито условия бяха просто продиктувани от ограбена България — той изразява своето възмущение така: „Европа е лишена от морално чувство; нейната дипломация нахално заявява, че се ръководи единствено от грубия материален интерес, от „свещения егоизъм“. Сякаш у тая горда Европа никога не е съществувало нравствено съзнание и религиозно чувство. Нейната политика е вдъхновена от насилието и неправдата“. След тая констатация Боян Пенев изрича своята присъда: „Тоя стар и грешен свят трябва да рухне и без друго ще рухне“ (30. VII. 1913). След две години — когато вече е започнала Първата световна война — той в разрез с общото патриотарско-шовинистическо опиянение изказва ясно своето отрицателно отношение: „От културата и хуманността на Европа не остана нито следа. Цяла Европа се превърна в лудница.“ И той посочва изхода от тая лудница: „Спасението на европейските народи е в една социална революция, а на балканските — в един съюз“ (7. XI. 1915).

Наистина тия негови изказвания не са публични — но те са документ за настроенятия и убежденията на един виден представител на честната и прогресивна българска интелигенция. Нему не всичко му беше ясно, но важното е, че виждаше основни пороци на буржоазното общество. „Европа — отбелязва той на 28. VII. 1913 г. — трябва да се разложи. Тя наистина е гнила. Върху нейните развалини трябва да се създаде нещо ново.“ Боян Пенев се отнасяше отрицателно към монархизма и буржоазната военщина. Веднъж неколцина интелектуалци поздравили с телеграма генерал Жеков по случай имения му ден. Под телеграмата, с „голямо учудване и възмущение“ Боян Пенев видял и своето име: подписан бил, без да го питат. „Негодувам — обяснява той, — защото никога не съм обичал генерали и царе и не съм имал намерение да ги поздравявам за каквито и да е техни „подвизи“ (10. XII. 1915).

Той водеше открита борба в печата против бобчевщината, която прогони Пенчо Славейков в чужбина. Без да се занимава с политика, той следеше какво става в обществения и политическия живот и се вълнуваше от тежкото положение на нашата страна.

Боян Пенев беше учен, който мисли исторически. Макар и самоуверен, убеден във важността и ценността на своето дело, той съзнаваше, че не с него започва и не с него ще свърши културният развой на страната. Като се размисля за дейността на своето поколение, той пише трезво: „След години ние

ще умрем и ще дойде ново поколение. То ще ни надмине в много хубави неща. Нашите книги, нашите мисли ще бъдат за него документи на една минала култура и ще имат само историческо значение. То ще надрасне възгледите ни и ще ги цени от високо. . . и снизходително ще каже: „Все пак, при най-лоши условия, предишното поколение до ст а е направило.“ И след това ще ни забрави“. . . Но „нека не забравя то едно: ние страдахме твърде много. . . Нито над една наша мечта не гръ слънце. И въпреки толкова разочарования запазихме бодростта на душата си, борихме се за човека в нас и отстоявахме личността си, убедени, че в нашата индивидуалност има нещо, което ни издига над една безцветна среда. Ние имахме воля да отстояваме себе си и воля да живеем — да превъзмогваме горчивини и разочарования. Желал бих нашите потомци да си спомнят не за завършените и незавършените дела, а за волята, вложена в тях“ (28. XI. 1912).

Разбира се, ние ценим хората не само по намеренията, не само по волята, а по самите дела. Или по-точно единството между намерения и дела е, което определя стойността на човека. А зад намеренията и волята на Пенев стоят много положителни ценности в неговата творческа дейност.

Един дневник — особено на такава богата и сложна натура, какъвто беше Боян Пенев — съдържа много данни и указания за психологическа характеристика. Аз не съм си поставял за задача да изчерпя всичко, което би могло да се извлече от изповедите на автора. Исках да посоча само някои важни черти от духовния образ на един забележителен човек. Боян Пенев представляше рядко явление в нашия културен живот, но той живееше в един свят, който рушеше неговите мечти и идеали. „Моето нещастие — изповядва той — е, че пораснах с един идеал, който никога не е бил и не е за тоя свят“ (30. XI. 1912). И с тоя свят Боян Пенев беше в постоянен конфликт. Това създаваше известна драматичност в неговата съдба. В много случаи той се проявяваше като индивидуалист, но неговият индивидуализъм не беше антисоциален, а роден от чувството на презрение към еснафщината в живота и от жаждата по висше творчество за човечеството.

Неговият борчески патос и принципна последователност в търсене на високи духовни ценности е и днес хубав пример за нас.